

ابعاد ازدواج امام محمد بن علی الجواد (ع) با ام‌فضل و مسائل آن

مریم سعیدیان جزی ۱

چکیده

یکی از مسائل مهم در سیره امام جواد (ع) مربوط به ازدواج با ام‌فضل است که اخبار و روایات درباره چرایی و چگونگی آن و نقش وی در شهادت امام جواد (ع) دچار تعارض و اختلاف هستند. برخی از ابهامات با دسته‌بندی منابع، چینش تاریخی و نقد و ارزیابی این اخبار برطرف گردید. بدیهی است این مهم، ضمن بازشناسی سیره آن حضرت، به تبیین نقش و اهمیت زنان در سیره اهل‌بیت (علیهم السلام) می‌پردازد. ساختار تاریخی ازدواج آن حضرت با ام‌فضل، انگیزه‌ها و اهداف مأمون از این ازدواج، مناسبات امام و ام‌فضل و نقش او در شهادت امام، از جمله موضوعاتی است که در این مبحث بازکاوی می‌شود و به دو سؤال "چه اختلافی بین این دو بود که به تصمیم ام‌فضل برای به شهادت رساندن امام انجامید؟ آیا ازدواج با ام‌فضل سیاسی بود؟" پاسخ داده شده است. روش تحقیق توصیفی، تحلیلی و انتقادی است و از متون مختلف اسلامی اعم از تاریخی، رجال، مناقب و حدیث استفاده شده است.

واژگان کلیدی: امام جواد (ع)، ام‌فضل، مأمون، ازدواج، شهادت.

مقدمه

ازدواج و تشکیل خانواده، از ابعاد مهم سیره خانوادگی امام جواد (ع) است. درباره مناسبات ام‌فضل با امام، تناقض‌ها و ابهام‌هایی وجود دارد که با بازخوانی آن‌ها برخی از این مسائل نقد و ارزیابی شد. سؤالاتی در این زمینه مطرح است

ص: ۱۷۷

که بعضاً به آن توجه نشده یا پاسخ‌های مناسبی به آن‌ها داده نشده است؛ از جمله این‌که ازدواج امام جواد (ع) با ام‌فضل چرا و چگونه صورت گرفت؟ چه اختلافی بین این دو بود که به تصمیم ام‌فضل برای به شهادت رساندن امام انجامید؟ آیا

^۱. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان.

ازدواج با او سیاسی بود؟ این پژوهش، بر آن است تا با تبیین و تحلیل این مقولات و بازشناسایی و نقد آن، نقش و جایگاه زنان را در بازخوانی سیره اهل بیت (علیهم السلام) با استناد به اخبار و گزارش‌های موجود، استخراج کند و نمونه‌هایی عینی و حقیقی از این دست ارائه دهد.

مسئله ازدواج ام‌فضل و نقش او در سیره امام جواد (ع)، در محورهای مختلف قابل بررسی است. اگرچه اثر مستقلی در این زمینه موجود نیست، نکاتی از لابه‌لای متون اسلامی اعم از تاریخی، رجال، مناقب و حدیثی - به ویژه در منابع شیعی - گزارش‌های موجود و سخنان امام، دریافت می‌گردد. عمده گزارش‌های تاریخی و نقلی موجود، بیش‌تر به توصیف جریان ازدواج امام با ام‌فضل پرداخته و بعضاً دارای ابهامات و تناقض‌هایی در روایت و تفسیر آن است. این اخبار، اگرچه نمی‌تواند همه ابعاد قضیه را روشن کند؛ ره‌یافت‌های مهمی را درباره تشکیل خانواده و جایگاه ازدواج، چگونگی مناسبات با همسر و حل مسائل فی‌مابین ارائه می‌دهد.

آثار و کتاب‌های بسیاری درباره تاریخ، سیره و فضایل امام جواد (ع) نوشته شده که بعضاً از منابع متقدم و گروهی نیز در زمره پژوهش‌های معاصر قرار می‌گیرد. کارهایی نیز درباره نقش زن در تاریخ اسلام و تشیع و مواضع و تعاملات زنان با اهل بیت (علیهم السلام) صورت گرفته که بخشی از مهم‌ترین این آثار در این پژوهش استفاده شده و به آن‌ها استناد گردیده است. اما به طور مستقل، اثری درباره مسئله زنان در سیره امام جواد (ع) تحقیق نشده یا به چاپ نرسیده است. از آثار مهم در این زمینه، می‌توان از ارشاد شیخ مفید، عیون الاخبار شیخ صدوق و تاریخ اهل‌البیت ابن ابی‌الثلج نام برد. نیز از متأخران می‌توان به سیره الائمه معروف حسنی، الوفاة الامام الجواد مقرر و موسوعة الامام الجواد (ع) قزوینی در دو جلد اشاره کرد.

مدخل: مشیت الهی بر این قرار گرفته بود که از وجود امام علی بن

ص: ۱۷۸

موسی‌الرضا (ع) و بانو سبیکه؛^۲ فرزندی متولد شود که ولی الهی و جانشین امام پیشین باشد. او کسی نبود جز امام محمد بن علی الجوادالتقی (ع).^۳ نخستین ازدواج امام جواد (ع) در اوان جوانی صورت گرفت و در نتیجه آن زینب دختر مأمون عباسی، معروف به ام‌فضل، رسماً به همسری امام در آمد.^۴

^۲ . نامش سبیکه (سکینه) بود (طبری، ۱۴۱۳: بیب: ۳۹۶؛ ابن ابی‌الثلج بیب: ۱۴۱۰، ۱۲۳) و به درّه و ریحانه هم شهرت داشت (ابن‌شهر آشوب ۱۳۷۹، ۴: بیب: ۳۷۹؛ طبرسی، تاج‌الموالید، ص ۱۰۱) و امام رضا (ع) او را خیزران خطاب می‌کرد (اربلی، کشف‌الغمه، ص ۱۳۷). خاستگاهش نوبه

ساختار تاریخی ازدواج امام جواد (ع) با ام‌فضل

اخبار و اقوال موجود در مورد موقعیت زمانی ازدواج امام و ام‌فضل، متفاوت است و بعضاً تعارض و تناقض دارد که در سه دسته قابل بررسی است:

۱. اخباری که این ازدواج را هم‌زمان با ولایت‌عهدی امام رضا (ع) می‌داند. ۵. شیخ صدوق می‌نویسد:

هم‌زمان با حضور امام رضا (ع) در مرو در سال ۲۰۰ قمری و اختصاص مقام ولایت‌عهدی به ایشان، مأمون دختر خود، ام‌فضل را به ازدواج امام جواد (ع) در آورد. ۶.

ابن اعثم، طبری و ابوعلی مسکویه نیز معتقدند ازدواج امام با ام‌فضل در سال ۲۰۲ قمری ۷ و به نوشته خصیبی در مرو بوده است. ۸.

ص: ۱۷۹

۲. اخباری که با توجه به سال‌های مندرج در آن، باید گفت مربوط به پس از شهادت امام رضا (ع) است. یعقوبی این ازدواج را در سال ۲۰۴ قمری ۹ و ابن‌قتیبه آن را مربوط به ۲۱۰ هجری می‌داند. ۱۰. متفاوت‌ترین خبر در این زمینه،

افریقا و به قولی از خاندان ماریه قبطی بود (کلینی، ۱۳۶۲: بیب: ۲/ ۴۱۳). سبیکه از پاکان (مفید ۱۴۱۳: بیب: ۲/ ۲۷۵-۲۷۶) و افضل زنان خود بود (ابن‌عبدالوهاب، عیون‌المعجزات، ص ۱۱۸). از امام رضا (ع) منقول است که درمورد وی فرمود بیب: بیب: «آن زنی که جواد را زاییده، پاک و پاکیزه است؛ زیرا او طاهره و مطهره خلق شده است» (مسعودی، مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر، ص ۴۰۶).

۳. مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۳.

۴. ابن‌حبیب، المحبر، ص ۶۱.

۵. اصفهانی، مقاتل‌الطالبین، ص ۴۵۶؛ مسعودی، مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر، ج ۳، ص ۴۴۱.

۶. صدوق، عیون‌الخبارالرضا، ج ۲، ص ۱۴۷.

۷. ابن‌اعثم، الفتوح، ج ۸، ص ۴۲۴؛ طبری، تاریخ‌الامم و الملوك، ج ۸، ص ۵۶۶ و ۶۲۳؛ ابوعلی مسکویه ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۱۴۱؛ ابن‌اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۶، ص ۳۵۰؛ ابن‌کنیر، ۱۴۰۷، ج ۱۰، ص ۲۴۸.

۸. خصیبی، الهدایه‌الکبری، ص ۳۷۸ و ۳۴۲.

۹. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۵۴.

۱۰. ابن‌قتیبه، المعارف، ص ۳۹۱.

مربوط به یکی از دو گزارش طبری است که آن را در ذیل حوادث سال ۲۱۵ هجری آورده و نقل می‌کند. امام در این سال، زندگی مشترک خود را با ام‌فضل آغاز نمود.^{۱۱}

در مقام نقد این روایات باید گفت: دسته اول اخبار اگرچه در متون تاریخی و حول‌نگاری اسلامی آمده، اما در برخی موارد به جهت وجود روایات متعارض دیگر قابل مناقشه است. به علاوه اقتضای سن امام جواد (ع) با ازدواج متناسب نبوده است؛ چه این پیشنهاد از جانب خلیفه بوده باشد یا از جانب امام جواد (ع). حتی اگر جنبه جبری و القایی پیشنهاد مأمون هم در نظر گرفته شود، شئون بسیاری بوده که مانع این وصلت می‌شده است. ضمن آنکه طبری و ابن‌اثیر، تصریح می‌کنند که ازدواج امام و ام‌فضل در بغداد انجام شد و این واقعه پس از شهادت امام رضا (ع) در سال ۲۰۳ هجری و غلبه مأمون بر مخالفان و استقرار در بغداد بود.^{۱۲} بر این اساس، باید گفت: پیشنهاد مأمون به امام رضا (ع) و فرزندش در مورد آن‌که دو دختر خود را به همسری این دو امام بزرگوار درآورد، به همان پیشنهاد محدود گردیده است. به علاوه، امام جواد (ع) در این زمان در مدینه زندگی می‌کردند و حضور ایشان در خراسان به طور موقت در زمان شهادت امام بود که آن‌هم از طریق علم غیبی و به صورت طی طریق انجام گرفت. به همین جهت، تنها می‌توان به این قضیه بسنده نموده که مأمون متناسب با آن‌چه پس از این درباره انگیزه‌ها و اهداف او از این ازدواج بیان خواهد شد، به دنبال تأمین منافع و اهدافی بود که از این نزدیکی انتظار داشت.

دسته دوم اخبار، اگرچه با توجه به قرائن و شواهدی که در نقد و بررسی گروه

ص: ۱۸۰

نخست بیان شد، پذیرفتنی است، اختلاف آن با محاسبه سال ۲۰۴ که یعقوبی آورده و خبر طبری که مربوط به سال ۲۱۵ است، نه سال می‌شود. چنان‌چه مجموعه اخبار و قرائن مندرج در بخش‌های دیگر این موضوع که در این مقاله مورد استفاده شده مطالعه گردد معلوم می‌شود که گزارش طبری درعین حال که تفاوت جدی با روایات دیگر دارد، با اخبار موجود و آن‌چه در این وصلت نقش داشته هم سازگاری ندارد. مهم‌تر از آن تناقض میان دو خبری است که طبری از یک موضوع در دو سال متفاوت بیان کرده است. از جهتی دیگر، ولادت امام علی بن محمد (ع) مطابق با اخبار موجود

^{۱۱}. همان ج، ص ۶۲۳؛ ابن‌اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۶، ص ۴۱۷.

^{۱۲}. همان.

در سال ۲۱۴ هجری رخ داده است.^{۱۳} در حالی که مطابق با آنچه در همین مقاله درباره نقش ام‌فضل در شهادت امام جواد (ع) خواهد آمد، معلوم می‌گردد مدتی پیش از ازدواج امام با کنیزی که حاصل آن تولد امام هادی (ع) بود، ام‌فضل در خانه امام و در مدینه به سر می‌برده و اتفاقاً نارضایتی‌ها و شکایت‌های ام‌فضل پس از آن بود که از ازدواج امام با کنیز باخبر شد. به نظر می‌رسد طبری در این موضوع دچار سوء تفاهم شده است. دلیل تایید این امر، روایت ذهبی است که مطابق با آن امام در سال ۲۱۵ همراه با ام‌فضل به بغداد آمدند و با مأمون دیدار نمودند.^{۱۴} بر این اساس باید گفت: این دسته اخبار نیز دچار چالش‌های جدی بوده و در تحلیل قضایا و چینش تاریخی اخبار موجود خدشه وارد است و بعضاً پذیرفتنی نیست.

۳. خبر مربوط به روایات علامه مجلسی که بر اساس آن سن امام هنگام ازدواج با ام‌فضل بین نه تا یازده سال بوده است.^{۱۵} با توجه به آنچه آمد می‌توان گفت: تعیین تاریخ دقیق ازدواج امام اگرچه کمی مشکل به نظر می‌رسد، از میان اسناد و اخبار موجود، دسته سوم که به استنباط‌های علامه مجلسی منحصر می‌شود، بیش‌تر با واقعیت سازگار است.

ص: ۱۸۱

برگزاری مراسم عقد ازدواج

عمده گزارش‌های مربوط در متون مناقب و تاریخ الائمه آمده است. مطابق با این منابع، خطبه عقد ازدواج دختر مأمون با امام جواد (ع) توسط امام قرائت شد. در متن این خطبه، فصاحت و بلاغت دیده می‌شود و به جهت بیان مقولات مهمی چون بیان فلسفه ازدواج و ارتباط آن با نظام تکوین و تشریع، جایگاه ازدواج در اسلام، تأکید بر احیای سنت و تبعیت از سیره پیشوایان معصوم و پای‌بندی به حقوق خانواده، از مضامین والای معرفتی برخوردار است. متن خطبه بدین شرح است:

الحمد لله اقراراً بنعمته و لا اله الا الله اخلاصاً لوحدايته و صل الله على سيد بريته و الاصفياء من عترته، اما بعد یکی از نعمت‌های خدا بر مردم این است که وسیله اطفاء غریزه جنسی را برای مردم از راه حلال قرار داده تا به راه حرام کشانده

^{۱۳}. مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ص ۱۹۳.

^{۱۴}. ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ص ۱۵-۱۳.

^{۱۵}. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۲۸۱.

نشوند و در قرآن فرمود: (و انکحوا الایامی منکم و الصالحین من عبادکم و اماتکم ان یکونوا فقراء یغنهم الله من فضله و الله واسع علیم ...). اینک محمد بن علی بن موسی خطبه می‌کند ام‌فضل دختر عبدالله مأمون را و مهر او را مطابق با مهر جد‌اش فاطمه زهرا؟ سها؟ دختر محمد (ص) که معادل پانصد درهم کامل ۱۶ [و به قولی مبلغ مهر چهارصد درهم] بود، برای او در نظر می‌گیرد. ۱۷

مأمون را خطاب کرده، فرمودند: «آیا شما با همین مهر دختر خود را به ازدواج من در می‌آوری؟» مأمون گفت: «دخترم را به ازدواج شما درآوردم، به همین مهر که فرمودید. آیا شما این ازدواج را می‌پذیرید؟» آن حضرت فرمود: «آری راضی و خشنودم». ۱۸

ص: ۱۸۲

محل سکونت امام بعد از ازدواج با ام‌فضل

از دیگر مقولات مورد بحث در منابع، محل استقرار امام پس از ازدواج با ام‌فضل است. در این زمینه نیز اخبار دچار چندگونگی است. طبری عقیده دارد که امام مدتی در بغداد بودند و پس از آن به مکه و سپس به مدینه رفتند و تا زمان حیات مأمون، در همان‌جا اقامت داشتند. ۱۹ گزارش ابن‌اثیر هم نه با این صراحت اما اشارتی به اقامت امام در بغداد و سپس حرکت به سمت مدینه دارد. مطابق با این خبر، امام در بغداد ازدواج کردند و در ایام حج راهی مدینه شدند. ۲۰ اما روایت ابن‌قتیبه و شیخ مفید در تعارض با این دو قرار دارد؛ زیرا به گفته این دو، امام در همان ابتدا به مدینه هجرت

^{۱۶}. مفید، ارشاد، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۸۵؛ ابن‌عبدالوهاب، عیون‌المعجزات، ص ۱۲۲؛ طبرسی، ۱۳۹۲، ص ۲۰۶-۲۰۷؛ طبرسی اعلام‌الوری باعلام‌الهدی، ج ۲، ص ۱۰۲).

^{۱۷}. مرحوم مجلسی به نقل از منهج‌الدعوات می‌نویسد ببیب: ببیب «مهریه دختر مأمون دعایی بود که به «الوسائل الی المسائل» شهرت داشت». وی متن این دعا را در بحار آورده و آن‌را یکی از دعا‌های مستند و مجرب می‌داند (مجلسی، بحارالانوار، ۶۳-۶۲). با توجه به عدم تواتر خبر دوم، نبود قرینه‌های مرتبط با این خبر و شهرت خبر اول، مسأله مهریه قابل پذیرش بیش‌تری است.

^{۱۸}. مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۲۸۵؛ مجلسی، بحارالانوار، ص ۶۷-۶۸.

^{۱۹}. طبری، تاریخ‌الامم و الملوک، ج ۸، ص ۶۳۰-۶۲۳.

^{۲۰}. ابن‌اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۶، ص ۴۱۷.

نمودند. ۲۱ با این حال، امام در مناسبت‌هایی همانند آنچه ذهبی درباره حوادث سال ۲۱۵ قمری آورده، به بغداد رفت و آمد می‌کردند. ۲۲

انگیزه مأمون از طرح مسأله ازدواج ام‌فضل با امام

از آن‌جا که مأمون پیشنهاد ازدواج داد، بررسی اهداف و انگیزه او از این اقدام، یکی از مسائل مهمی است که گزارش‌ها و روایات موجود درباره آن دچار اختلاف و تعارض است. انگیزه‌های مأمون از این ازدواج عبارتند از:

۱. کسب مشروعیت

از مجموع گزارش‌های تاریخی و فحوای گزارش منابع مهم اسلامی، به دست می‌آید که مأمون به دنبال آن بود تا از موقعیت و محبوبیت خاندان رسول‌الله (ص) برای کسب اعتبار و مشروعیت خود بهره‌برد. ۲۳

ص: ۱۸۳

۲. حفظ روابط خویشاوندی

شیخ صدوق به نقل از اسناد خود می‌نویسد:

مأمون به اشاره فضل بن سهل به این کار اقدام نمود؛ زیرا به اعتقاد او این وصلت، هم باعث جلب رضایت خدا و حفظ روابط خویشاوندی و هم سبب پاک شدن رفتارهایی می‌شد که از زمان قبل و دوران هارون بر اهل بیت (علیهم السلام) وارد شده بود. ۲۴

شیخ مفید می‌نویسد: «مأمون دامادی امام را برای خود و خاندانش اسباب افتخار و مباهات می‌دانست». ۲۵ یعقوبی هم از مأمون نقل می‌کند که گفته بود: «من دوست دارم که جد مردی باشم که پیامبر خدا و علی بن ابی طالب پدران او باشند. سپس ادامه می‌دهد: «اما ام‌فضل از ایشان فرزندی نیاورد». ۲۶

^{۲۱} ابن قتیبه، المعارف، ص ۳۹۱؛ مفید ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۸۱.

^{۲۲} ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ص ۱۵-۱۳.

^{۲۳} اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۴۵۴-۴۵۷.

^{۲۴} صدوق، عیون الاخبارالرضا، ج ۲، ص ۱۴۷.

۳. رقابت با علویان

حسادت و حقد مأمون نسبت به امام، ۲۷ در کنار سابقه رقابت و برابری وی با علویان و طرح مسأله ولایت عهدی ۲۸ که به انتقال امام رضا (ع) به مرو انجامید ۲۹ و هراس از قیام‌های علوی که تداوم داشت، نگرانی مأمون را روزافزون می‌ساخت. ۳۰ از جانب دیگر، چون تصمیم مأمون، بار دیگر خشم و ناراحتی آل‌عباس را برانگیخت، ۳۱ باید گفت سیاست و انگیزه مأمون در این قضیه هم در تداوم طرح ولایت عهدی قرار داشت.

۴. زعم شیعی بودن مأمون

وجود برخی قرابت‌ها و ادعاهایی که مأمون اظهار می‌کرد، سبب شده تا

ص: ۱۸۴

تاریخ‌نگار تیزی‌نی چون مسعودی، اعلام کند که مأمون تشیع خود را ابراز می‌کرد و با کسانی که از تسنن طرف‌داری می‌کردند، مجادله می‌نمود ۳۲ و حتی از آن‌ها برائت می‌جست. ۳۳ اما قراین متعدد، بیان‌گر آن است که واگوپه‌های مأمون در مدح و فضیلت امام علی (ع) و برتری آن حضرت بر سایرین، الزاماً گرایش‌های شیعی او را تأیید نمی‌کند. یکی از دلایل این مدعا، آن است که مأمون در مسائل علمی، از ابو‌هذیل علاف تبعیت می‌کرد. ۳۴

۵. ارادت مأمون به امام جواد (ع)

^{۲۵}. مفید، ارشاد، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۸۱-۲۸۲.

^{۲۶}. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۵۴.

^{۲۷}. اربلی، کشف‌الغمه، ص ۹۰.

^{۲۸}. اصفهانی، بی تا، ص ۴۵۴-۴۵۶؛ مسعودی، مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر، ج ۳، ص ۴۴۱؛ یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۴۴۹-۴۴۸؛

^{۲۹}. ابن‌قتیبه، المعارف، ص ۳۸۸.

^{۳۰}. طبری، تاریخ‌الامم و الملوک، ج ۸، ص ۵۳۳ به بعد.

^{۳۱}. ابوعلی مسکویه، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۱۳۲ و ۱۳۸؛ طبرسی، الاحتجاج علی اهل‌اللجاج، ج ۲، ص ۴۴۳.

^{۳۲}. مسعودی، مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر، ج ۳، ص ۴۱۷.

^{۳۳}. همان، ص ۴۵۴.

^{۳۴}. دینوری، الاخبار الطوال، ص ۴۰۱.

برخی دیگر از متون تاریخی و شیعی، اعتراف مأمون به برتری امام جواد (ع) و ابراز ارادت مأمون به ایشان را در این وصلت مؤثر می‌دانند. به اعتقاد شیخ مفید، مقام علم، کمال، حکمت، ادب و خرد امام، سبب تمایل و علاقه مأمون به ایشان گردید.^{۳۵} چنان‌که در پاسخ به اعتراض بنی‌عباس، برتری امام بر دیگران و عظمت ایشان را یادآور شد^{۳۶} و برای اثبات ادعای خود، محفل علمی ترتیب داد تا این موضوع بر همگان روشن شود.^{۳۷}

۶. تمایل دوجانبه

قراین و شواهد تاریخی و روایی که در برخی متون شیعی آمده، بیان‌گر آن است که ام‌فضل مجذوب هیبت و عظمت امام شده و شخصاً به این ازدواج تمایل داشته است. برای مثال، مرحوم مجلسی به نقل از طبرسی می‌نویسد:

امام جواد (ع) علاوه بر محافل علمی، دیداری هم با ام‌فضل داشت که با اثبات برتری امام، احوالات ام‌فضل هم تغییر کرده و مجذوب ایشان گشت. تأیید این امر از سوی امام که خود اشاره تلویحی به پیش‌قدمی آن

ص: ۱۸۵

حضرت در درخواست ازدواج هم بوده، این تغییر را تأیید می‌کند.^{۳۸}

علاوه بر این، خبر مسعودی مبنی بر آگاهی معتصم از علاقه ام‌فضل به امام و ابراز تأسف و ناراحتی زنان عباسی از شهادت امام، از دیگر شواهدی است که در این فرضیه استفاده می‌شود.

ابن طاووس به نقل از اسناد خود، از حکیمه دختر ابی الحسن قرشی نقل می‌کند؛ که بعد از شهادت امام جواد (ع) نزد و یا ام‌عیسی دختر مأمون رفته و مشاهده کرده که محزون است. علت را از آن‌ها جویا شده که در پاسخ، به جریان حضور خود در مدینه و ازدواج امام با کنیزی از نسل عمار یاسر اشاره کرده که در نتیجه آن امام هادی (ع) متولد شده است. روایت این‌چنین ادامه می‌یابد که پس از آن، غیرت ام‌فضل تحریک شده و به نزد مأمون شکایت برده و از او خواسته تا

^{۳۵}. طبرسی، تاج‌الموالید، ص ۱۰۲.

^{۳۶}. کراجکی، کنزالفوائد، ص ۱۲۶.

^{۳۷}. مفید، الاختصاص، ص ۹۸-۹۹؛ راوندی، خرائج و جرائع، ج ۲، ص ۹۴۷.

^{۳۸}. مجلسی، بحارالانوار، ص ۷۰-۷۳.

امام را بکشد که مأمون از این اقدام صرف نظر می نماید و چون ام فضل بر اقدام خود پای می فشارد، در زمان معتصم موفق می شود تصمیم خود را عملی سازد.^{۳۹}

در نقد این مقوله باید گفت: دلایل متعددی ثابت می کند که پیشنهاد همسری ام فضل برای امام از سوی مأمون بود. ۴۰ به علاوه، اگر قرار باشد از این منظر روابط خانوادگی امام جواد (ع) تحلیل شود، باید گفت: چه بسا یکی از دلایل نامه نگاری های ام فضل به مأمون و بدگویی های وی از امام و شکایت از ازدواج آن حضرت با کنیزی به نام سمانه که از او صاحب فرزند شد، ناشی از حسادت و علاقه او به امام جواد (ع) بوده است، در حالی که روایت اخیر، ضمن تصریح بر نقش ام فضل در شهادت امام، کینه او نسبت به آن حضرت را هم برملا می کند؛ چنان که این مسأله سبب شد تا خلیفه عباسی با استفاده از موقعیت فراهم آمده، امام جواد (ع) را از سر راه خود بردارد. به علاوه، قراین دیگر مانند انگیزه مأمون، رفتار ام فضل با آن حضرت در طول حیات و پس از آن، شکوه های او به

ص: ۱۸۶

پدر و اخبار امام از آینده ام فضل و عدم نقل این خبر در متون متقدم اسلامی، از جمله دلایلی است که می تواند این فرضیه را تقض کند.

شهادت امام جواد (ع) و نقش ام فضل

این مقوله از دو جهت قابل بررسی است: نخست بیان و نقد اخبار و منابع در این زمینه و سپس ادله ای که نقش ام فضل را در شهادت امام اثبات می کند.

۱. نقد و بررسی اقوال و منابع

اقوال موجود درباره شهادت امام جواد (ع) و نقش ام فضل در آن متفاوت است که در سه دسته قرار می گیرد:

۱-۱- دسته ای از منابع که بعضاً دچار تغافل شده یا به مکتب خلافت گرایش دارند و در نقل اخبار مرتبط با اهل بیت (علیهم السلام) و شیعیان دچار سردرگمی هستند، بر وفات امام تأکید دارند. خطیب بغدادی می نویسد:

^{۳۹}. ابن طاووس، الامان من اخطار الاسفار و الازمان، ص ۷۳-۷۴.

^{۴۰}. مفید، ارشاد، ص ۶۲۴؛ مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۳، ص ۴۴۱.

امام محمد بن علی به همراه ام‌فضل از مدینه به قصد دیدار معتصم به بغداد آمد و در همان‌جا وفات یافت.^{۴۱}

ابوالفرج اصفهانی که کشتگان آل ابی‌طالب را بر اساس نام خلفای وقت آورده، در ذیل خلافت معتصم، اشاره‌ای به

شهادت امام جواد (ع) نمی‌کند.^{۴۲} ذهبی نیز می‌نویسد: «وفات امام به صورت ناگهانی و بر اثر خوردن انگور بود».^{۴۳}

۱-۲- دسته‌ای دیگر از منابع، با مقدم داشتن خبر وفات امام، اشاراتی هم به اقوال دیگر دارند. مسعودی نخست بر

وفات آن حضرت تأکید نموده و سپس اقوال دیگر را آورده که مطابق با نظر امامیه است و می‌نویسد:

ام‌فضل دختر مأمون وقتی با او از مدینه به نزد معتصم آمد، او را مسموم کرد.^{۴۴}

ص: ۱۸۷

ابن اثیر نیز با بیان وفات امام جواد (ع) در سال ۲۲۰ قمری پس از اعلام وفات آن حضرت می‌نویسد: «در مورد علت

وفات ایشان اخبار دیگری هم است»؛^{۴۵} ولی از بیان آن امتناع می‌کند.

۳-۱- دسته سوم منابع، آن‌هایی هستند که بر شهادت امام تأکید نموده‌اند. این‌گونه اخبار نیز بر سه گونه‌اند: نخست

اخباری است که شهادت امام را بدون اشاره به نقش ام‌فضل آورده‌اند که از آن میان می‌توان به هدایه‌الکبری اشاره کرد.

خصیبی در این کتاب، به نقل از امام صادق (ع) گزارش می‌دهد که امام جواد (ع) در محضر رسول‌الله (ص) در

مسجدالنبی از آن‌چه از جانب مأمون برای کشتن وی در دوران جوانی خواهد رسید، شکایت نمودند.^{۴۶} علاوه یعقوبی

با بیان ناگهانی بودن وفات امام، برخی حقایق را بازگو می‌کند که بیان‌گر شهادت امام است.^{۴۷}

دوم، اخباری است که شهادت امام را با واسطه به ام‌فضل نسبت می‌دهند. مسعودی در اثبات‌الوصیه می‌نویسد:

^{۴۱} . خطیب، تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۶۵-۲۶۷.

^{۴۲} . اصفهانی، مقاتل‌الطالبیین، ص ۴۷۵-۴۶۳.

^{۴۳} . ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، ج ۱۴، ص ۱۳.

^{۴۴} . مسعودی، مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر، ج ۳، ص ۴۶۴.

^{۴۵} . ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۶، ص ۴۵۵.

^{۴۶} . خصیبی، الهدایه‌الکبری، ص ۴۲۷.

^{۴۷} . یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۵۳.

پس از مرگ مأمون و روی کار آمدن معتصم، خلیفه عباسی و جعفر فرزند مأمون، توطئه شهادت امام را طراحی می‌کردند و چون از تغییر حالات ام‌فضل نسبت به امام و فرزنددار نشدن وی آگاهی داشتند، او را برای این کار تشویق نمودند و بدین ترتیب با یک برنامه کاملاً پیش‌بینی شده، اسباب شهادت امام را فراهم کردند.^{۴۸}

سوم، اخبار مربوط به این دسته، گزارش‌هایی است که بر نسبت مستقیم ام‌فضل با شهادت امام تأکید دارند. ابن‌عبدالوهاب تصریح می‌کند که ام‌فضل در شهادت امام جواد (ع) نقش مستقیم داشته است.^{۴۹} ادله این گروه در ادامه بررسی می‌گردد.

ص: ۱۸۸

۲. دلایل اثبات نقش مستقیم ام‌فضل در شهادت امام جواد (ع)

منابعی که به نقش مستقیم ام‌فضل در شهادت امام تصریح می‌کنند، بر موارد چندی قابل تسری است که عبارتند از:

۱- ۲- بدگویی‌های ام‌فضل و شکایت‌های او

بدگویی‌های ام‌فضل و شکایت‌های او در تصمیم مأمون و معتصم برای مقابله جدی با امام نقش به سزایی داشت.^{۵۰} شیخ مفید متن بخش‌هایی از این شکواییه را بیان کرده که مطابق با آن، ام‌فضل ناراحتی خود را از ازدواج امام بازگو می‌کند. چنان‌که مأمون در پاسخ وی نوشت: «من تو را به ازدواج او درنیاوردم که حلالی را بر او حرام کنم».^{۵۱} یا در روایت دیگری به نقل از ام‌فضل آمده: «من بر او به شدت غیرت داشتم و دائماً مراقب او بودم و اگر سخنی می‌شنیدم، شکایت آن را به پدرم می‌پردم. پدرم می‌گفت: «دخترم صبور باش؛ زیرا او پاره تن رسول‌الله (ص) است»».^{۵۲}

۲- ۲- مسأله سمانه مغربیه و صاحب فرزند شدن امام

^{۴۸} . مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ص ۲۲۷.

^{۴۹} . همان، ص ۱۲۹.

^{۵۰} . ابن‌عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۱۲۶.

^{۵۱} . مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۲۸۸.

^{۵۲} . ابن حمزه طوسی، ص ۲۱۹.

علاوه بر ام‌فضل، امام جواد (ع) با کنیزی به نام سمانه، ۵۳ ازدواج کردند که مادر امام دهم است. ۵۴ طبری ضمن تأیید نقش ام‌فضل، شاهد دیگری برای اثبات ادعای خود و چگونگی اجرای این توطئه شوم می‌آورد. مطابق این خبر، پس

ص: ۱۸۹

از آن‌که امام از کنیز خود صاحب فرزند شدند، ام‌فضل از امام منحرف گشت و از آن‌جا که امام انگور دوست می‌داشتند، آن‌ها را سمی کرد تا تناول نمایند. امام پس از خوردن آن گریه کردند. ۵۵ علاوه بر مسأله فرزند باید گفت: مناسبات امام با سمانه و شخصیت این زن در تحریک ام‌فضل نقش داشته است؛ زیرا سمانه تحت تربیت مستقیم امام و از جمله ره‌یافتگان مکتب اسلام بودند. او را در سلک عابدان و نمازگزاران مورد تأیید اهل بیت (علیهم السلام) آورده‌اند. ۵۶

۳-۲- اخبار امام از آینده ام‌فضل

طبری هم‌چنین با بیان خبری مبنی بر اخبار امام از آینده ام‌فضل و سرانجام وی بر این مسأله تأکید می‌ورزد. ۵۷

۴-۲- ارتباط مستقیم ام‌فضل با معتصم عباسی

به تصریح خطیب بغدادی، ابن عبدالوهاب و اربلی، ام‌فضل پس از شهادت امام، وارد حرم‌سرای معتصم عباسی شد. ۵۸ این موضوع نیز می‌تواند بیان‌گر رابطه مستقیم میان ام‌فضل با معتصم در شهادت امام جواد (ع) باشد. در توضیح این مسأله

^{۵۳} . در مورد نام این زن اختلاف است بیب: بیب سمانه مغریه؛ سیده (طبری، ۱۴۱۳، ۴۱۰)؛ ام‌فضل (مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۳ بیب: بیب ۱۲۶)؛ مریه، ام‌ولد (ابن ابی الثلج، ۱۴۱۰، ص ۱۲۳) و سوسن (طبرسی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۲، ص ۳۷۴؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۶، ص ۱۹۴) از جمله اسامی است که برای ایشان آورده شده است.

^{۵۴} . ثمره ازدواج امام جواد (ع) با جناب سمانه چهار دختر و دو پسر بود. در مورد نام و تعداد دختران اقوال مختلفی بیان شده است. به نوشته مفید، ایشان صاحب دو دختر به نام‌های فاطمه و امامه بودند (مفید، ارشاد، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۹۵)؛ در حالی‌که گروه دیگری چون طبری، طبرسی و قزوینی، تعداد آن‌ها را چهار نفر به نام‌های فاطمه، خدیجه، ام‌کلثوم و حکیمه می‌دانند (طبری، ۱۴۱۳، ص ۳۹۷؛ طبرسی، تاج‌الموالید، ص ۱۰۲؛ قزوینی، موسوعة الامام الجواد، ج ۱، ص ۴۶-۴۷؛ شبستری، سبل الرشاد الی اصحاب الامام الجواد، ص ۱۰).

^{۵۵} . طبری، ۱۴۱۳، ص ۳۹۵-۳۹۶.

^{۵۶} . ابن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۱۳۰. منقول است امام هادی (ع) در شأن ایشان فرمودند بیب: بیب «مادرم به حق من شناخت دارد و از اهل بهشت است؛ شیطان سرکش به او نزدیک نشود و نیرنگ هیچ ستمگر متکبر به او نمی‌رسد، او تحت نظر خداوندی است که خواب به او راه ندارد. محفوظ و مصون از گزند دشمن، و هم‌طراز مادران راستین و شایسته است.» (طبری، ۱۴۱۳، ص ۴۱۰).

^{۵۷} . طبری، ۱۴۱۳، ص ۳۹۵-۳۹۶.

^{۵۸} . خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۶۶؛ ابن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۱۲۴-۱۲۵؛ اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۳۷.

باید گفت: مواضع ام‌فضل در ارتباط با امام، ضمن تأثیرپذیری از عوامل درباری، به جهت افزون‌خواهی و انتظارات غیرمنطقی و قرار گرفتن در یک محیط متفاوت، دچار تنش‌ها و تناقض‌هایی بود و همین موضوع، او را در رهایی از این وضعیت مصمم می‌ساخت.

ص: ۱۹۰

نتیجه

یکی از مسائل مهم در سیره امام جواد (ع) مربوط به ازدواج با ام‌فضل است که اخبار و روایات در مورد چرایی و چگونگی آن و نقش ام‌فضل در شهادت امام جواد (ع) دچار تعارض و اختلاف هستند. با دسته‌بندی منابع، چینش تاریخی و نقد و ارزیابی این اخبار، برخی از ابهامات آن برطرف گردید. بر این اساس:

۱. علت ازدواج ام‌فضل با امام جواد (ع)، انگیزه‌های سیاسی و اهدافی بود که مأمون برای کسب مشروعیت و رقابت با علویان و تحت نظر گرفتن امام، همانند ولایت‌عهدی امام علی بن موسی‌الرضا (ع)، دنبال می‌کرد. از این‌رو، ابراز ارادت وی به ساحت امام و اعتراف به برتری و اعلی‌ت ایشان و اهتمام در برگزاری محافل علمی و مقابله با مخالفان، برای دستیابی به این هدف بود.

۲. راهبرد امام جواد (ع) با در نظر گرفتن اوضاع حاکم بر این ازدواج، آن بود تا با رعایت اصل تقیه، از دست‌رس مستقیم دستگاه خلافت دور مانند و با استقرار در مدینه و مناسبات درست مبتنی بر آموزه‌های وحیانی و سیره اهل‌بیت (علیهم‌السلام) و صبر و مدارا با ام‌فضل، از هرگونه تنش و برخوردی که سبب صدمه زدن به بنیان خانواده و رسالت هدایت و امامت ایشان شود، پرهیز نماید.

۳. ام‌فضل در شهادت امام جواد (ع) نقش مستقیم داشت. این امر فارغ از ویژگی‌های شخصیتی وی، به واسطه تحریکات دستگاه عباسی و ارتباط او با دربار و بالاتر از همه، تحقق نیافتن اهدافی بود که مأمون از این وصلت دنبال می‌کرد. از این‌رو، مسأله ازدواج امام با سمانه و صاحب‌فرزند شدن ایشان، تنها بهانه‌ای بود تا اقدام ام‌فضل را برای انجام دادن این امر سخت، ممکن و مقبول نماید.

ص: ۱۹۱

منابع

ابوعلی مسکویه، (۱۳۷۹ ش)، تجارب الامم، تحقیق ابوالقاسم امامی، چاپ دوم، تهران: سروش.

ابن ابی الثلج، (۱۴۱۰ ق)، تاریخ اهل البيت، قم: آل البيت.

ابن اثیر، علی، (۱۳۸۵ ق)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر.

ابن اعثم، (۱۴۱۱) الفتوح، تحقیق علی شیر، بیروت: دارالاضواء.

ابن حبیب، المحبر، تحقیق شتیر، بیروت: دارالافاق الجدیده، بی تا.

ابن حمزه طوسی، (۱۴۱۲)، الثاقب، چاپ دوم، رضا علوان، قم: انصاریان.

ابن شهر آشوب، (۱۳۷۹ ق) المناقب، قم: علامه.

ابن طاووس، (۱۴۰۹)، الامان من اخطار الاسفار و الازمان، قم: آل البيت (علیهم السلام).

ابن عبدالوهاب، حسین، عیون المعجزات، قم: مکتبه الدوری، بی تا.

ابن قتیبه، ابومحمد عبدالله، (۱۹۹۲)، المعارف، چاپ دوم، تحقیق ثروت عکاشه، القاهرة، الهیئه المصریه.

ابن کثیر، (۱۴۰۷)، البدایه و النهایه، بیروت: دارالفکر.

اربلی، علی، (۱۴۰۵)، کشف الغمه، بیروت: دارالاضواء.

اصفهان، ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، تحقیق سیداحمد سقر، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.

بحرانی، هاشم، (۱۴۱۳)، مدینه المعاجز، تحقیق عزت الله مولایی، المعارف الاسلامیه.

برقی، احمد بن محمد، (۱۳۸۳ ق)، رجال البرقی، تهران: دانشگاه تهران.

خصیبی، حسین بن حمدان، (۱۴۱۱)، الهدایه الکبری، الرابعه، بیروت، البلاغ.

خطیب بغدادی، (۱۴۱۷)، تاریخ بغداد، مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۶۸ ش)، الاخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر، قم: منشورات الرضی.

ذهبي، شمس الدين محمد، (١٤١٣)، تاريخ الاسلام و وفیات المشاهير و الاعلام، چاپ دوم، تحقيق عمر عبدالسلام، بيروت: دارالكتاب العربي.

ص: ١٩٢

راوندي، قطب، (١٤٠٩ ق)، خرائج و جرائح، قم: مدرسه الامام المهدي.

شبستري، عبدالحسين، (١٤٢١ ق)، سبل الرشاد الى اصحاب الامام الجواد، قم: كتابخانه تخصصي اسلام و ايران.

شيخ صدوق، محمد، (١٤٠٥)، كمال الدين و تمام النعمه، على اكبر غفاري، قم: جامعه المدرسين.

-----، (١٣٧٨ ق) عيون الاخبارالرضا، انتشارات جهان.

شيخ حرعالملي، (١٤٠٩)، وسائل الشيعه، قم: آل البيت.

طبرسي، احمد بن علي، (١٤٠٣ ق)، الاحتجاج على اهل اللجاج، مشهد: نشر مرتضى.

طبرسي، فضل بن حسن، (١٤١٧ ق)، اعلام الوري باعلام الهدى، قم: آل البيت.

-----، تاج المواليد، (١٤٢٢ ق)، بيروت، بيروت: دارالقار.

-----، مكارم الاخلاق، (١٣٩٢)، قم: منشورات الشريف الرضي.

طبري، محمد بن جرير، (١٣٨٧ ق)، تاريخ الامم و الملوك، بيروت: دارالتراث.

-----، (١٤١٣)، دلائل الامامه، قم: موسسه البعثة.

طوسي محمد، (١٤١٥ ق)، رجال، جامعه مدرسين.

فتال نيشابوري، (١٤٢٣ ش)، روضه الواعظين قم: دليل ما.

قزويني، خزعلي، (١٤١٩)، موسوعة الامام الجواد، قم، وليعصر.

كراجكي، محمد، (١٤١٠)، كنز الفوائد، قم: مكتبه المصطفوي.

كليني، محمد، (١٣٦٢ ش)، الكافي، تهران: اسلاميه.

مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۴ ق)، بحارالانوار، بیروت، الوفاء.

مسعودی، ابوالحسن علی، (۱۴۰۹)، مروج الذهب و معادن الجواهر، چاپ دوم، تحقیق اسعد داغر، قم: دارالهجره.

-----، (۱۳۶۲ ش)، اثبات الوصیه، ترجمه محمدجواد نجفی، تهران: اسلامیه.

مفید، محمد، (۱۴۱۳ ق)، الاختصاص، قم: کنگره شیخ مفید.

-----، (۱۴۱۳ ق)، الارشاد فی معرفه الحجج، قم: کنگره شیخ مفید.

یعقوبی، احمد، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، بی تا. ۵۹

ص: ۱۹۳

^{۵۹} همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام (۱۳۹۵: قم)، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام، ۳جلد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه - قم - ایران، چاپ: ۱، ۱۳۹۵ ه.ش.